

ФОРМАТ ВЗАЄМОДІЇ ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ІНСТИТУТІВ ІВ УМОВАХ ПОСТКОМУНІСТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

***Анотація.** Розглядаються питання сутності політичних та економічних інститутів та формат їх взаємодії в умовах економічних посткомуністичних трансформацій. Особлива увага акцентується на пріоритеті демократичної політичної інституційної системи у процес здійснення економічних реформ.*

Ключові слова: посткомуністичний транзит, посткомуністичні економічні трансформації, політичні інститути, економічні інститути, постолігархічний транзит, індекс економічної свободи, індекс демократичного розвитку

Rutar T.

FORMAT IN INTERACTION OF POLITICAL AND ECONOMIC INSTITUTIONS UNDER POSTCOMMUNIST TRANSIT

***Summary.** In the article are considered the questions of the nature of political and economic institutions and format of their interactions in post-communist economic transformation. Particular emphasis is placed on the priority of the democratic political institutional system in the implementation of economic reforms.*

Keywords: post-communist transit, post-communist economic transformation, political institutions, economic institutions post-oligarhic transit, the index of economic freedom, democratic development index

1. Вступ

Україна, як і більшість пострадянських країн, які не зуміли успішно завершити посткомуністичний транзит, тобто перейти до консолідованої політичної демократії і вільного ринку, опинилися в «сірій зоні» олігархічного капіталізму. Ця модель в умовах світової кризи демонструє свою неспроможність задовольняти суспільні потреби, гальмує інтелектуальний, технологічний і моральний прогрес суспільства. Тому розробка концепцій, які пояснюють основні причини формування олігархічного капіталізму в умовах посткомуністичного транзиту і обґрунтовують шляхи трансформації цього капіталізму, мають важливе теоретичне і політичне значення.

Метою дослідження є з'ясування оптимального формату взаємодії політичних та економічних інститутів у контексті посткомуністичної трансформації.

2. Огляд літературних джерел

В проаналізованій літературі знайшли висвітлення питання, що стосуються: суті формальних та неформальних інститутів, їх ролі у трансформаційних, в тому числі і посткомуністичних економіках [10; 11; 15; 6]; взаємодії політичних, економічних інститутів та економічної політики як основних факторів успішної посткомуністичної трансформації [2; 3; 9; 12]; емпіричних показників класифіка-

ції політичних та економічних інституційних моделей [4; 17; 19; 22; 25]; суті олігархічного капіталізму та основних напрямків його трансформації [5; 7; 8; 13].

Незважаючи на серйозне досягнення в царині дослідження даної проблеми, залишається ряд питань, на які необхідно дати відповідь. До них можна віднести: формат взаємодії політичних еліт щодо вибору стратегій інституційних змін; оптимальну інституційну модель на початку трансформаційного періоду; політичні та економічні інституційні моделі, які виникли внаслідок зриву радикальних економічних реформ або їх поступового половинчастого здійснення; шляхи переходу від олігархічної до вільноринкової моделі економіки.

3. Специфіка посткомуністичного транзиту

Для розуміння суті, масштабу та основних напрямків посткомуністичної економічної трансформації необхідно з'ясувати такі поняття, як «посткомуністичний транзит», «посткомуністична трансформація», «посткомуністична економічна трансформація», «постолігархічний транзит», «радикальна економічна реформа», «інститут», «інституційна система», «модель інституційної системи».

Поняття «посткомуністичний транзит» розкриває сутність та основні напрямки переходу від комуністичної інституційної системи до системи вільноринкового капіталізму. Цей перехід передбачає низку реформ (політичних, економічних, правових), сукупність яких називають посткомуністичними трансформаціями. Якщо політичні трансформації передбачають демонтаж комуністичної тоталітарної політичної системи і розбудову інститутів електоральної, а пізніше розвинутої політичної демократії, то економічні трансформації – демонтаж адміністративно-командної системи і розбудову інститутів вільного ринку. Отже, посткомуністичні економічні трансформації слід розуміти як сукупність реформ, спрямованих на демонтаж старої адміністративно-командної системи.

До сказаного слід додати, що крім поняття «посткомуністичний» транзит необхідно також використовувати «постолігархічний транзит». На користь вживання такого поняття можна висунути наступні аргументи. По-перше, ряд посткомуністичних країн внаслідок відкладених або зірваних реформ не вийшли на вищий цивілізаційний рівень, а опинилися в сірій зоні олігархічного капіталізму, який за багатьма параметрами поступається колишній комуністичній системі. По-друге, перехід від олігархічного капіталізму до вільноринкового може бути ще складнішим і тривалішим, ніж посткомуністичний. По-третє, існують відмінності між двома транзитами у темпах, напрямках і фазах проведення реформ. По-четверте, якщо початок посткомуністичного транзиту починається із розпадом СРСР і утворенням суверенних держав або ліквідації монополії правлячих комуністичних партій, то початком посткомуністичного транзиту важко визначити хронологічно. На наш погляд, початок постолігархічного транзиту можна вважати перемогою представників опозиційних сил на президентських або парламентських виборах, які декларують антиолігархічну стратегію розвитку і демонструють політичну волю до її реалізації або запровадження демократичної інституційної моделі в рамках ухвалення нової конституції. По-п'яте, якщо для початку посткомуністичної трансформації пріоритетним було проведення радикальної економічної реформи, то для постолігархічної трансформації – створення інститутів консолідованої політичної демократії, верховенства права та вільного ринку.

Посткомуністична трансформація, на думку Л. Бальцеровича, включає дві групи реформ: радикальну економічну політику та інституційну розбудову [1, с. 47-48]. Радикальна економічна політика передбачає фінансову стабілізацію, що ґрунтується на рестрикційних монетарних та фіскальних засобах і всеохоплюючу лібералізацію (цінову, зовнішньоекономічну і валютну). Інституційна розбудова повинна забезпечити появу нових інститутів як основи нового суспільного ладу. Поняття «інститут» має різне трактування у інституційній та неінституційній парадигмах. В рамках інституційної парадигми під інститутами розуміють установи, організації, які визначають поведінку осіб та груп, а в рамках неінституційної парадигми – «правила гри», тобто правові і моральні норми, що визначають певні моделі поведінки суб'єктів будь-якої форми суспільного процесу. За методологічну основу ми беремо розуміння інституту, сформульованого Д. Нортом – основоположником неінституціоналізму [10; 11]. Найбільш концептуальні положення Д. Норта зводяться до наступного: інститути – це набір формальних правил, неформальних обмежень і механізмів їх примусового здійснення; інститути - це правила гри, а організації – групи індивідів, які об'єднанні спільною цільовою функцією; зміни суспільного ладу передбачають перш за все зміни в інституційній системі; інститути формують стимули до обміну (політичного, економічного, культурного); формальні правила включають набір політичних норм, а також економічних, які виражені у відносинах власності і контрактах; неформальні обмеження включають загальні угоди (загальновизнані правила) і кодекси поведінки; джерелом інституційних змін є демографічні, технологічні, цінові та світоглядні зміни.

Дані теоретичні положення знайшли свій подальший розвиток у працях, які досліджують різноманітні проблеми посткомуністичного та постолігархічного транзиту [6; 7; 13; 15].

Підсумовуючи вище викладене, під інститутами слід розуміти: правові та моральні норми, які регулюють певний тип суспільних відносин; інститути визначають правовий статус, функції і повноваження організацій та установ; ефективність інститутів визначається оптимальним набором повноважень, необхідних для виконання організаційних функцій, відкритістю та прозорістю організаційної структури і чітким механізмом відповідальності суб'єктів, які діють в рамках відповідного інституту; інститути змінюються шляхом революції і реформ, організованих політичними елітами, які спроможні усвідомити логіку історичного процесу, дати адекватну або неадекватну відповідь на суспільні виклики; інститути можуть ефективно виконувати свою функцію в рамках відповідної системи (політичної, правової, економічної), а також у гармонійній взаємодії між ними.

Інституційні системи можна класифікувати за типом правових норм, які регулюють відносини у тій чи іншій суспільній сфері: політична – статус та повноваження органів державної, регіональної і місцевої політичної влади та партій; економічна – відносини власності, фондового ринку, торгівлі, споживання; правова – статус та повноваження судів та суддів, уповноважених з питань прав людини і прокуратури; в адміністративній – статус та повноваження органів публічної адміністрації; культурно-духовна – освіту, науку, виховання і культурні заклади. Що ж до взаємодії формальних і неформальних інститутів, то треба сказати, що побудова інститутів на рівні сучасних вимог (тобто високорозвинутих країн) дозволяє усувати неформальні інститути, які мають шкідливий для суспільства вплив. Такі інститути мають ґрунтуватися на принципах свободи і спра-

ведливості. Інституційні параметри свободи в ліберальному розумінні передбачають наявність правових умов для вибору багатьох альтернатив, не досягаючи при цьому на свободу інших, а справедливості – розподіл суспільних благ за результатами вільної продуктивної чесної праці, а не статусних преференцій.

Досвід країн, які успішно здійснили посткомуністичний транзит, переконливо підтверджує цей висновок, де вдалося в дуже короткий історичний термін подолати мафіозні і корупційні інститути шляхом створення ефективних економічних та правових формальних інститутів. Якщо формальні інститути є недосконалими з точки зору інституційних атрибутів сучасності, то вони не тільки зберігають старі неформальні інститути, але й значно посилюють їх негативну суспільну роль. Наприклад, номенклатурні привілеї сформувалися ще в часи радянського тоталітаризму, а в незалежній Україні вони набули значно ширшого розмаху, ніж це було раніше.

4. Фактори, які забезпечують успіх посткомуністичної трансформації

Якщо перша група реформ має забезпечити демонтаж інститутів старої системи і тим самим створити передумови для переходу, то друга – побудову економічних інститутів вільного ринку. В контексті обговорення основних проблем посткомуністичної економічної трансформації найбільш дискусійними були такі питання, які стосувалися темпів проведення реформ (радикальні - шокова терапія, поступові – градуалізм), а також пріоритетного запровадження інститутів щодо проведення радикальних реформ. На користь радикальних економічних реформ були висунуто такі аргументи: вони при певних умовах (особливо початкового стану) виявилися найбільш оптимальною стратегією; забезпечили більш вищі показники економічного зростання; спричинили найменші соціальні втрати; створили несприятливий ґрунт для отримання ренти, захоплення держави або побудови олігархічної суспільно-економічної моделі [3, С. 46].

Спір про необхідність пріоритетного запровадження інститутів ринку щодо проведення радикальної економічної політики має ряд нез'ясованих питань: інститути є найважливішими з точки зору ринкової економіки, коли вони мають розбудовуватись – до, під час чи після основних стабілізаційних і лібералізаційних заходів. Цьому питанню приділив увагу Світовий банк, який у своїх звітах World Development Report 2000, 2002 виділяє три категорії інститутів [25]. До першої категорії відносяться інститути, які складають основу держави і здатні забезпечити відповідну законність та порядок. Ця категорія інститутів може бути запроваджена на етапі проведення радикальної економічної реформи. До другої категорії інститутів, які мають бути запроваджені після макроекономічної стабілізації і приватизації відносяться інститути, які пов'язані із приватизацією і свободою діяльності приватного сектору. З цією метою ряд країн Центральної Європи в 1991-1992 рр. здійснили рецепцію докомуністичного комерційного законодавства. Крім цього ці країни запровадили комерційне судочинство, яке спроможне було приймати правосудні рішення у сфері господарських конфліктів і нову систему оподаткування, що передбачала нові види податків, податкові ставки, моделі адміністрування податків відповідно до вимог ринкової економіки. Що стосується третьої категорії інституцій, то тут немає точної відповіді на це питання. Як правило країни Центральної Європи гармонізували національну систему права із правовою системою країн ЄС.

Погоджуючись в основному із підходом Світового банку щодо класифікації інститутів в рамках посткомуністичної трансформації, хочу привернути увагу до важливості політичної інституційної системи, яка має вирішальний вплив на проведення радикальної економічної політики. За Д. Нортон, стан економіки у значній мірі визначається політичною системою, в рамках якої створюються «правила гри» і забезпечується їх дотримання [10]. Як показує досвід країн Центральної Європи, найбільш оптимальною політичною інституційною системою вважається збалансована модель політичної влади, закріплена у нових конституціях або конституційних законах. Така модель політичної влади може функціонувати тільки в рамках парламентської форми правління, яка створює найбільш сприятливі умови для політичної конкуренції і обмеження рентоорієнтованої поведінки політичних суб'єктів. Підкреслюючи важливу роль парламентської форми правління як найбільш оптимальної інституційної моделі, в межах якої може бути забезпечена реалізація радикальних економічних реформ, необхідно врахувати її певні слабкі сторони. У цьому сенсі заслуговує на увагу думка про те, що парламенти не завжди запобігають консервативним силам реалізувати свої інтереси, але вони перетворюють кулуарне лобювання привілейованої еліти, наближеної до сильного президента, на прозору гру з багатьма гравцями [24]. Найбільш несприятливими інституційними умовами для проведення радикальних економічних реформ є політична монополія та політична фрагментація і поляризація [2; 20]. У першому випадку йдеться про те, що політична монополія у вигляді надто широких повноважень президента призводить здебільшого до блокування реформ з боку наближених до цієї влади фінансово-політичних груп [9, с. 44]. В другому випадку йдеться про те, що наявність багатьох слабких партій із полярними ідеологічними орієнтаціями у парламенті заважає досягненню консенсусу щодо вибору стратегії економічних перетворень. Такі факти мали місце на пострадянському просторі, де зберігалася монополія представницьких радянських органів влади і слабких партій. Таким чином, як монополія політичної влади у вигляді надто широких повноважень президента, так і монополія представницьких органів у вигляді верховенства рад є несприятливим інституційним середовищем для проведення радикальних економічних реформ.

Передумовою для створення оптимальної політичної інституційної моделі, як стверджують деякі вчені, є наявність сильної опозиції (типу «Солідарності у Польщі» та «Громадянського форуму у Чехословаччині» до комуністичного режиму, яка зуміла перемогти на перших демократичних виборах і реалізувати стратегію радикальних економічних реформ), а також спонукала комуністичні партії трансформуватися у соціал-демократичні, що забезпечило високу змагальність лівоцентристської та правоцентристської еліти [2, С. 81-83; 23]. Саме зміна політичних еліт на початку трансформаційного періоду і постійна політична конкуренція між правоцентристськими і лівоцентристськими політичними силами, які виникли відповідно на базі колишньої антикомуністичної опозиції і реформованої комуністичної партії, створили інституційні умови для проведення радикальних економічних реформ. В тих країнах, де такої конкуренції не було, виникли інституційні передумови для проведення часткових економічних реформ, що створило сприятливий ґрунт для отримання рент. Можна погодитися з думкою, що сприятливими для забезпечення ренторієнтованих стратегій є так звані часткові

реформи під виглядом захисту населення, і тому противниками реформ виступають здебільшого ті групи, які не втратили, а виграли від таких реформ [21, с. 219]. Змагальна взаємодія політичних еліт на початку трансформаційного періоду була обумовлена відповідними інституційними змінами, які проходили у надрах комуністичної системи. В цьому аспекті варто послатися на думку вченого про визрівання елементів майбутнього політичного режиму і консенсусу еліт щодо ліберального шляху розвитку у деяких країнах на момент закінчення гегемонії комуністичної партії [16]. Тому наявність сильної опозиції до комуністичного режиму визначається політичними традиціями і економічним розвитком до встановлення комунізму, а також державними установами і соціально-економічними змінами під час комуністичного ладу [18].

Проведення радикальних економічних реформ, яке було можливе тільки у конкурентній політичній інституційній системі, створило ґрунт для успішного інституційного розвитку на наступних стадіях посткомуністичної економічної трансформації. Показники кореляції між радикальними економічними реформами і інституційним розвитком чітко відображені в індексі поступу перетворень (ПП), складеним ЄБРР. ЄБРР враховує індикатори лібералізації як середнього значення показників лібералізації цін, валютного ринку, зовнішньої торгівлі і малої приватизації та інституційного розвитку, який включає велику приватизацію, корпоративне управління, правила конкуренції, інфраструктурні зміни і реформу фінансового сектору.

Таблиця 1

Індикатор поступу у часі за типами реформ

		1994	1999	2003	2007	2011	2012
Центральна Європа	Лібералізація (ЛБ)	3.7	4+	4+	4+	4+	4+
	Інституції (ІНСТ)	2.7	3.1	3.3	3.6	3.7	3.8
Балтія	ЛБ	3.7	4+	4+	4+	4+	4+
	ІНСТ	2.3	2.9	3.3	3.4	3.8	3.9
Південно-Східна Європа	ЛБ	3.0	3.9	4	4+	4+	4+
	ІНСТ	1.7	2.2	3.0	3.2	3.3	3.5
СНДП	ЛБ	2.2	3.7	3.9	3.9	4	4
	ІНСТ	1.4	2.1	2.3	2.6	3.0	3.1
СНДО	ЛБ	1.9	2.0	2.2	3.0	3.2	3.2
	ІНСТ	1.4	1.6	1.5	2.1	2.9	3

Джерело: [17, с. 85]

Показники ПП вимірюються в балах від 1 до 4 +, де 1 відповідає майже повній відсутності змін у порівнянні до планової економіки, а 4+ означає досягнення стандартів ринкової економіки, характерних для промислово розвинених країн. Дані таблиці показують, що у всіх країнах інституційні реформи значно відставали від заходів лібералізації, і що таке становище зберігається до сьогоднішнього дня навіть в найуспішніших країнах. Крім цього можна стверджувати, що країни із вищим ступенем лібералізації мають вищий рівень інституційного розвитку, а країни, які призупинили лібералізацію як основну складову радикальних економічних реформ, значно відстали у розбудові інститутів ринку.

5. Політичні та економічні інституційні моделі в умовах посткомуністичного транзиту

В країнах, які проводили часткові реформи або їх призупинили, утворилися інституційні системи, що не відповідають параметрам політичної демократії і вільного ринку. Вчені, які досліджують інституційні моделі в рамках посткомуністичної трансформації, хоч і наділять їх різними назвами, але визначають подібність їхніх істотних рис [4; 12; 14]. Для класифікації інституційних моделей у рамках посткомуністичного транзиту доцільно використати індекс демократичного розвитку і індекс економічної свободи. Такий підхід дозволяє розкрити ступінь розвитку політичної демократії і вільного ринку, а також кореляцію між ними.

Основним критерієм у політичній сфері є індекс демократичного розвитку, який згідно програми Nations in Transit передбачає сім індикаторів: виборчий процес, громадянське суспільство, незалежні ЗМІ, національне демократичне управління, місцеве демократичне управління, незалежна судова система та ступінь корупції [19]. Відповідно до цього рейтингу виділяють таку оцінку політичних режимів: 1) консолідована демократія (1-2 бали), 2) напівконсолідована демократія (3 бали), 3) перехідний або гібридний режим (4 бали), 4) напівконсолідований авторитарний режим (5 балів), 5) консолідований авторитарний режим (6-7 балів).

Індекс економічної свободи, який включає 10 параметрів: свободу бізнесу, торгівлі, грошову, податкову, фінансову, праці, від втручання уряду та корупції, гарантії прав власності.

Країни, в залежності від кількості балів, набраних по вищеназваних параметрам, поділяються на вільні – 80-100 балів; переважно вільні – 70-79,9 балів; помірно вільні – 60-69,9 балів; переважно невольні – 50-59,9 балів; невольні – 0-49,9 балів. Перевага індексу економічної свободи над іншими індексами полягає в тому, що він одночасно охоплює в інтегрованому вигляді показники фінансової стабілізації, лібералізації та інституційної системи вільного ринку. Наприклад, коли ми говоримо про свободу торгівлі, то маємо на увазі не тільки політику, спрямовану на лібералізацію торгівлі, а передусім правові норми, які регулюють податкові та митні режими.

На основі даного підходу можна виділити такі інституційні моделі: ліберально-демократичні, авторитарно-олігархічні і авторитарні, які в свою чергу можна класифікувати як просоціалістичні і прокапіталістичні. До ліберально-демократичних відносяться країни, які стали членами ЄС або наблизилися максимально до стандартів, необхідних для такого членства. Серед них країни вирізняються за ступенем розвитку політичної демократії і вільного ринку. Так, згідно таблиці №2 Естонія належить до країн, в яких функціонує консолідована політична демократія і достатньо розвинений вільний ринок (переважно вільна). Польща поступається Естонії за цими двома показниками. Болгарія і Румунія, які значно відставали від Польщі і Естонії за масштабністю та інтенсивністю економічних реформ, поступаються їм в першу чергу за рівнем політичної демократії. Однак, за рівнем розвитку ринкових інституцій між ними і Польщею немає істотних відмінностей.

Україна зробила ряд кроків назад у розвитку демократії порівняно з попередніми інституційними моделями, але і надалі визнається як країна із гібридним режимом. З точки зору економічної свободи, Україна наближається до тих країн,

які відклали ринкову трансформацію і дуже близькі до дериктивно-планової економіки (Білорусь, Туркменістан). Хоч Росія має консолідований авторитарний режим, але в плані розвитку ринку випереджає Україну. Ці дві країни можна класифікувати як такі, що мають авторитарно-олігархічну модель.

І насамкінець, слід виділити групу країн, які в межах авторитарної або гібридної політичної моделі досягли значного успіху у розбудові інститутів вільного ринку. Так, Грузія має переважно вільну економіку і гібридний політичний режим. Хоч політична модель, закріплена в новій конституції, максимально наближається до подібних моделей країн Центральної Європи. Тут ми маємо справу з країною, яка спочатку провела радикальні економічні реформи та реформу інститутів правової системи і вже згодом - політичної системи. Казахстан є країною із консолідованим авторитарним режимом, але високим ступенем розвитку ринку (помірно вільна). В даному випадку йдеться про поступові повільні економічні реформи, які здійснюються авторитарним лідером. Такий шлях ще називають азійською моделлю розвитку капіталізму, в якій економічна трансформація передує політичній.

Таблиця 2

Розвиток інститутів політичної демократії і вільного ринку у посткомуністичних країнах

	Індекс економічної свободи					Рейтинг демократизації				
	2004	2006	2008	2010	2012	2004	2006	2008	2010	2012
Білорусь	43,1	47,5	45,3	48,7	49	6,69	6,71	6,71	6,50	6,68
Болгарія	59,6	64,1	63,7	62,3	64,7	2,88	2,93	2,96	3,04	3,14
Грузія	59,6	64,5	69,2	70,4	69,4	4,83	4,86	4,79	4,93	4,82
Естонія	73,1	74,9	7,9	74,7	73,2	1,9	1,96	1,93	1,96	1,93
Казахстан	49,7	59,9	61,1	61,0	63,6	6,25	6,39	6,39	6,43	6,54
Молдова	57,1	59,9	57,8	53,7	54,4	4,88	4,96	5,00	5,14	4,89
Польща	59,6	59,9	60,2	63,2	64,2	2,2	2,14	2,39	2,32	2,14
Росія	52,8	51,3	49,7	50,3	55,5	5,5	5,75	5,96	6,14	6,18
Румунія	50	58,2	61,7	62,2	64,4	3,4	3,39	3,36	3,46	3,43
Туркменістан	50,7	43,8	43,3	42,5	43,8	6,96	6,96	6,93	6,93	6,93
Україна	54,5	54,4	50,9	46,4	46,1	4,11	4,21	4,25	4,39	4,82

Джерело: [19; 22]

6. Висновки

До факторів успішного посткомуністичного транзиту можна віднести радикальну зміну політичних еліт на початку трансформаційного періоду, яка стала основною передумовою проведення радикальних економічних реформ і розбудовою демократичної політичної моделі в рамках ухвалення нових конституцій або конституційних законів. Демократична політична модель створила оптимальні інституційні рамки, в яких можлива була висока політична конкуренція за рахунок чергування при владі правоцентриських і лівоцентриських партій. Там, де політична конкуренція була слабкою (Словаччина, Румунія, Болгарія), процес економічної трансформації був набагато триваліший і менш ефективний. У

країнах, які не зуміли завершити посткомуністичну трансформацію, утворилися авторитарно-олігархічні або авторитарні (просоціалістичні і про капіталістичні режими). Прокапіталістичні авторитарні режими можна також класифікувати як «освіченого» (Грузія) і «еволюційного» (Казахстан) авторитаризму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бальцерович Л. Навстречу ограниченному государству / Л. Бальцерович. - пер. с англ. М.: Новое издательство, 2007. — 92 с. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inliberty.ru/assets/files/books/Balcerowicz_tls.pdf
2. Вахудова А-М. Нерозділена Європа. Демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / А. Вахудова, пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. - 379 с.
3. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / О. Гаврилишин, пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 384 с.
4. Гайданка Є.І. Характеристика системно-процесуальних внутрішньополітичних трансформацій Угорщини, Польщі та Словаччини у посткомуністичну епоху / Є. І. Гайданка. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2010_4/P-7.pdf
5. Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / А. Гальчинський – К.: Українські пропілеї, 2001. – 320 с.
6. Гельман В. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Гельман, 2003. – С. 6-25 - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/fulltext/2003/4/2.htm>.
7. Лановий В. Олігархічну модель потрібно трансформувати у вільний ринок / В. Лановий // Тижень, 24 січня 2013. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Economics/69981>
8. Лановий В. Олігархічний капіталізм: передумови розвалу / В. Лановий // Економічна правда. – 2 жовтня 2012. - Електронний варіант [Режим доступу] <http://www.ergravda.com.ua/publications/2012/10/2/337702/>
9. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / О. Норгаард, пер. з англ.. М. Козуба та А. Галушки. – К.: Ніка-Центр, 2007.- 424 с.
10. Норт Д. Функционирование экономики во времени / Д. Норт. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - <http://www.strana-oz.ru/2004/6/funkcionirovanie-ekonomiki-vo-vremeni>
11. Норт Д. Вклад неинституционализма в понимание проблем переходной экономики / Д. Норт // Лекционное выступление Д. Норта 7 марта 1997. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wider.unu.edu>.
12. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=58&c=1236>.
13. Рутар С.М. Україна в контексті посткомуністичних трансформацій / С. М. Рутар. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vca_Gum/2011_10/53.pdf
14. Фисун А. К переосмыслению постсоветской политики : неопатримониальная интерпретация / А. Фисун. - Политическая концептология №4, 2010. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politconcept.sfedu.ru/2010.4/10.pdf>
15. Asemoglu, D., Jonson S., Robinson J. Institutions as the fundamental causes of long-run growth / D.Asemoglu, , S. Jonson, J. Robinson. – NBER Working paper no 10481. – May, 2004.

16. Bunce V. The political Economy of Postsocialism / V. Bunce // *Slavic review*. - 58 (4) / - 756-793 p.
17. EBRD Transition Reports, 2003 - 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/tr11r.pdf>;
18. Ekiert G. *The State Against Society* / G. Ekiert // Princeton. – NJ: Princeton University Press, 1996.
19. Freedomhouse / *Nations in Transit 2012*. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/2012%20%20NIT%20Tables.pdf>
20. Frye T. The Perils of Polarization: Economic Performance in the Postcommunist World / T. Frye // *World Politics*. - 54 (3). – pp. 308-336.
21. Hellman J. S. *Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions* / J. S. Hellman. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://euro-peandcis.undp.org/uploads/public1/files/vulnerability/Senior>
22. Index of economic freedom, 2004 - 2012. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.heritage.org/index/>
23. Kitschelt H. *Post-communist Economic Reform. Casual Mechanisms and Concomitant Properties* / H. Kitschelt // delivered at the Annual Meeting of the American Political Science Association. - San Francisco, August, 2001.
24. Orenstein M. *Lawlessness from Above and Below: Economic Radicalism and Political Institutions* // M. Orenstein. – *Sais Review*, 18 (1). – 35-50 pp.
25. World Bank. – *transition: the first ten years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and The Former Soviet Union*. – Washington, 2002 - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DECT.GN.ZS?page=4>